таких зошитів через проблеми, пов'язані з фінансуванням, та через брак часу на їх виготовлення, була призупинена. На ґрунті новітніх комп'ютерних технологій реанімація цієї ідеї є не лише реальною, а й бажаною справою.

Що ж конкретного може дати запровадження окремих елементів нової видавничої політики для проекту Енциклопедії історії України? По-перше, впродовж року була б оприлюднена версія усіх восьми томів енциклопедії, а також словник усіх наявних і запланованих статей. По-друге, час від часу оприлюднювалися б для загального огляду робочі зошити. По-третє, до електронної версії вже видрукуваних томів енциклопедії оперативно вносилися би виправлення усіх помічених помилок та доповнення пропущених гасел, а окремі статті могли би бути доопрацьовані чи замінені. По-четверте, в електронній версії міг би постійно поповнюватись ілюстративний матеріал, у тому числі й картографічний. По-п'яте, до роботи над енциклопедією вдалося б залучити ширше коло зацікавлених осіб.

І наостанок таке зауваження: винятково «паперові» видавничі проекти крупних довідкових видань невдовзі стануть безперспективними, оскільки лише те інформаційне видання, яке постійно й оперативно оновлюється, і тому є джерелом найновішої інформації, може задовольнити сучасного споживача.

УДК 655.5

Я. В. Богданьок

Видавництво «Наукова думка» НАН України

ДОСВІД ОПРАЦЮВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ НА ПРИКЛАДІ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Розглядається система опрацювання енциклопедичних видань. Аналізуються послідовність викладу матеріалу та особливості організації редагування. Пропонується чіткий стиль викладу матеріалу в енциклопедичних статтях.

The system of working of encyclopaedic editions is examined. Are analysed sequence of exposition of material and feature of organization of editing. Clear style of exposition of material in the encyclopaedic articles is offered.

За визначенням, енциклопедичні видання та енциклопедії охоплюють усі найістотніші відомості в якій-небудь галузі знання або з усіх знань, якщо такі енциклопедії задумуються як універсальні. Унаслідок цього вони містять у собі великий обсяг поплутаної інформації, часто не пов'язаної між собою іншим чином, ніж належністю до однієї сфери людської діяльності чи знань. Через це такі видання зазвичай формують з окремих статей, кожна з яких висвітлює зміст одного питання чи терміна, долю однієї людини або перебіг окремої події. Через різноманітність тем кількість авторів якісного енциклопедичного видання завжди буває доволі значною. Так, «Енциклопедія історії

України» (опрацьовується у Видавництві від 2000 р., т. 1 — 2003, т. 2 — 2004, т. 3 — 2005), зміст якої охоплює такі різні галузі історичного знання, як археологія і філософія історії, давня та новітня історії, біографії політичних діячів або джерелознавство, україністика та воєнна історія, не може не складатися з багатьох груп статей, написаних великою кількістю фахівців. Особистості, які жили в XIX ст., існували в іншій реальності, ніж особистості XVII ст. чи Київської Русі. Тому навіть просте написання біографій діячів нашої історії вимагає участі немалої кількості дослідників окремих періодів українського минулого. Князь Волконський — декабрист відрізняється і від князя Дмитра Вишневецького-Байди, і від князя Володимира Мономаха, так само, як і зміст самого поняття «князь» вимагає залучення окремого дослідника — геральдиста, здатного прослідкувати зміни суспільного значення родового титулу протягом багатьох минулих століть. «Енциклопедія історії України» містить статті понад 400 авторів — науковців з усіх галузей історичного знання, а також статті, перекладені з іноземних енциклопедичних видань і статті авторів з інших країн, спеціально запрошених до висвітлення змісту окремих подій чи явищ власної історії, дотичних до історії України. Деякі статті написані кількома авторами, а деякі поєднані в одну, оскільки зміст явища, назва якого винесена в титул статті, змінювався протягом плину часу і його розуміння вимагає фахових знань різних дослідників, — а сама назва лишилася незмінною. Так, «бояри» Київської Русі різняться від «бояр» литовської доби і від «бояр» московської боярської думи. Тому під заголовком «бояри» поєднано кілька самостійних статей різних авторів — статей, не пов'язаних між собою ні чим іншим, ніж спільністю назви висвітлюваного явища.

Велика кількість авторів при написанні статей енциклопедичного видання порушує зв'язок між автором та редактором. Автори створюють невеликі за обсягом статті у своїй галузі і передають їх до робочої групи замовника видання. Опрацьований редакторами матеріал повертається робочій групі й роздається авторам для перевірки змісту, який може бути порушений при редагуванні. На цьому зв'язок редактора з більшістю авторів статей і обмежується. Редактор лишається сам з незнайомим йому матеріалом. Літературна правка часто може змінити зміст статті й викривити суспільні відносини часів, до яких стосується стаття. Наприклад, виправлення «гетьман Павло Тетеря кинув митрополита Київського до в'язниці» повністю ігнорує той факт, що гетьман був віруючим християнином і належав до пастви митрополита. Тому вірним рішенням у такому випадку було б відновити авторський текст: «гетьман. ув'язнив митрополита». Через такі «дрібниці» опрацювання енциклопедичного видання вимагає залучення до роботи як редакторів співпрацівників — фахівців у галузі, з якої видається енциклопедія.

Енциклопедичне видання являє собою окрему друковану працю, цілісну як за змістом, так і за формою викладу. Через це всі статті в ній мають будуватися за певним зразком, загальним для кожної групи статей. Виклад змісту статей має різнитися тільки за тематикою, але не за стилем їх авторів. Усі статті однакової тематики повинні бути схожі одна на одну за послідовністю викладу

матеріалу. Так, у біографічних статтях спочатку подається прізвище діяча, про якого йдеться в статті, потім ім'я та по батькові, псевдоніми, роки життя, визначення його як суспільної особистості, наукові звання та ступені або найвища посада чи військовий чин, яких діяч досяг у своєму житті й титул, якщо він є. Далі — місце народження, визначається походження і йде виклад перебігу самого життя особистості. Найбільш досконалою тут є хронологічна форма викладу подій життєпису діяча — вона дає читачу уявлення про розвиток особистості героя статті в обставинах суспільства, в якому той жив, зміни його поглядів і напряму дій відповідно до змін у ближчому чи дальшому оточенні діяча. Так, Петро Забіла був і адміністратором королівського двору, і реєстровим козаком. Хронологічний виклад подій його життя дозволяє читачу бачити, що козаком він став у 69 років, 1649 р., коли прийняв участь у національній революції середини XVII ст. і був внесений до реєстру Борзнянської сотні Ніжинського полку, а адміністратором королівського двору був перед тим — за короля Владислава IV Ваза. Згодом цей діяч плідно вправлявся на ниві козацької дипломатії.

Однак кожному автору властивий власний стиль викладу матеріалу. Через це статті слід переробляти задля надання їм схожості форми, що забезпечує цілісність сприйняття видання читачем. Переоформлення статей, у свою чергу, часто-густо вимагає істотних доповнень змісту відомостями, звичайними в інших подібних статтях. У випадку «Енциклопедії історії України» це, як правило, різноманітні дати подій, роки життя, з'ясування — за григоріанським чи юліанським календарем подана така дата. Автор, який, наприклад, описує військові дії між козаками та польським військом, може подати їх хронологію як за «новим», так і за «старим» стилем — залежно від того, польські чи козацько-московські джерела він використав при підготовці до написання статті. Ось чому редакція, що обробляє енциклопедичний матеріал, має бути забезпечена належною кількістю енциклопедичних видань з галузі, у якій ведеться розробка нової енциклопедії — як у книжковому різновиді, так і через доступ до них у мережі Інтернет. За цими виданнями ведеться перевірка сумнівних відомостей, що можуть виявитися звичайною друкарською помилкою в наданому автором тексті статті. Поряд з тим, навіть найкращі енциклопедії не позбавлені неточностей. Коли видавалася «Велика радянська енциклопедія», її редакційна колегія вчинила спробу приховати від читача факт масового знищення ув'язнених у радянських концтаборах інтелектуалів під час підготовки місць для нових ув'язнених, засуджених 1937 р. Тому дати смерті таких людей — за якими читач міг здогадатися про масове знищення в'язнів у таборах — довільно переносилися в інші роки в межах першої половини 1940-х рр. Редактори з чистим серцем, було, почали переносити ці дати в «Енциклопедію історії України», аж автори статей з цього питання отримали власні статті для перевірки й звернули увагу редакції на непевність таких «років смерті».

Система опрацювання енциклопедичного видання, що передбачає зв'язок між редакторами та авторами, опосередкований через робочу групу замовника, призводить до великого листування, до якого долучається ще й редакційна

колегія видання, що затверджує рішення щодо основних питань, які виникають під час роботи редакції та робочої групи. Усі ці документи складають справжній архів, котрий слід ретельно зберігати до видання чергового тому, а деякі листи, підписані авторами чи керівниками редакційної колегії — і довше, якщо вони стосуються загальних питань редагування видання. Ось, свого часу Інститут археології НАН України, що приймає участь у виданні «Енциклопедії історії України», надіслав листа, в якому повідомив редакцію, що датування археологічних знахідок і, відповідно, археологічних культур, змінено в бік їх більшої давності. Відповідно, редактори не повинні враховувати датування, запропоновані в попередніх виданнях того самого інституту. У цьому листі керівництво Інституту пропонує не виправляти археологічні датування в нових статтях, оскільки така правка порушує концепцію авторів, — тому лист становить собою важливий документ, стосовний редакційної політики видання.

Статті енциклопедичного видання, написані різними авторами, з різних тем галузі, зазвичай розташовують у порядку алфавітної послідовності їх заголовків. Так читачу зручніше відшукати відомості за назвами подій, іменами особистостей чи термінами, що, як йому відомо, мають відношення до питання, яким читач цікавиться. За заголовок статті береться прізвище або ім'я історичної особи, загальноприйнята назва події з роком, у якому вона відбулася, термін або назва. Наприклад, «Хмельницький», «Ярослав Мудрий», «Коліївщина 1768», «історіософія», «гривна». Якщо особистість, назва чи подія відомі під кількома іменами, для зручності читача надаються статті-посилання, які перенаправляють його до головної статті потрібного змісту. Наприклад, «Байда — дивись князь Дмитро Вишневецький». У вітчизняній традиції енциклопедичного видання прийнято полегшувати пошук читачем потрібних йому відомостей введенням у зміст статей наскрізних посилань. Вони дають читачеві змогу бачити, що окремі деталі змісту статті, яку він зараз читає, можуть бути висвітлені більш докладно в іншій статті енциклопедії, заголовок якої вводиться редактором у текст, наданий автором, і виділяється написанням курсивом. Якщо автор, наприклад, подає відомості про те, що майбутній декабрист «...приймав участь у війні з Наполеоном 1812 року», такий текст слід виправити на «... брав участь у Війні 1812», оскільки в енциклопедії міститься окрема стаття про події цієї війни під відповідною назвою. Читач, зазвичай, використовує кілька дотичних до цікавого йому предмета енциклопедичних статей, перш ніж у його уяві створиться певне враження від події, особистості чи про певне явище. При такому читанні наскрізне посилання, проведене у виданні, стає йому в пригоді. Завдяки низці посилань читач має нагоду заглибитися в окремі аспекти проблеми, що ним вивчається, і дізнатися багато нового. Якщо пряме введення назви статті неможливе або погіршує якість викладення думки, посилання вводиться в дужках після слова, що може бути пояснене більш повно в статті, на яку вводиться таке посилання. Наприклад, «... був старостою чигиринським (дивись Староство)». Курсивні виділення при цьому не мають складати більше третини тексту статті, а навіть абзацу.

Редактор, який уводить наскрізне посилання, має ознайомитися зі статтею, на яку воно вводиться, а якщо такої статті немає в його розпорядженні — з однією чи кількома статтями цього змісту в інших енциклопедичних виданнях: останні дадуть йому можливість уявити, які відомості будуть міститися в такій статті енциклопедії, що опрацьовується. Це робиться для того, щоби відомості статті, на яку надається посилання, не суперечили змісту редагованої статті. У випадку прямого протиріччя в статтях їх потрібно узгодити між собою. Якщо, наприклад, автор статті «Никон» пише, що Никон, який помер у 1088 р. — це київський митрополит Іларіон, що постригся в ченці під іменем Никона й прийняв участь у написанні літописного зводу 1073 р., а автор статті «Іларіон» цього навіть не згадує, у статтю «Никон» слід увести оборот непевності — «На думку деяких істориків, .», а в статтю «Іларіон» перенести уривок зі статті «Никон», в якому йдеться про можливий зв'язок його особи з особою митрополита Іларіона, а в роках життя митрополита замість «рік смерті невідомий», виправити: «помер, імовірно, 1088». Після цього така правка у звичайному порядку передається авторам. Доволі часто буває, що один з авторів просто не вважає за потрібне звертати увагу читача на окремі заплутані деталі висвітлюваної в статті теми. При порівнянні статей під час введення наскрізних посилань такі деталі виявляються, тим частіше, чим більше існує дотичних статей. Саме завдяки такому виправленню при наскрізних посиланнях енциклопедичне видання постає як єдина цілісність, концепція видання, запроваджена редакційною колегією, розливається по всіх статтях, хоча її основні складові вводяться у видання лише через обмежену кількість статей авторів — членів редколегії з фундаментальних питань галузі. Ось, уведення в статті «Імперія» тлумачення такого явища, як компартійно-радянська система влади роз'яснило редакторам думку редакційної колегії замовника з приводу суспільного устрою СРСР і призвело до узгодження більшості статей, стосовних історії України XX ст. з концепцією, яка до того була майже непомітною в статтях енциклопедії, а тепер стала відчутно видимою — концепцією двоєдиної влади партії та держави. Кожна думка, яка потрапляє в енциклопедичне видання через статті, завдяки узгодженню статей при наскрізному посиланні стає загальним надбанням, впливає на зміст інших статей. Урешті-решт, статті при такому узгодженні отримують регулярне оформлення, не різняться одна від одної за формою і знаходять стилістичну цілісність, єдність змісту.

Енциклопедичне видання являє собою поєднання науково-довідкового і, водночас, науково-популярного стилю викладення відомостей. Ним послуговуються не тільки фахівці, а й різноманітні читачі, які цікавляться проблемами, що висвітлюються в енциклопедії — учителі, учні, аматори. За доступністю викладу матеріалу енциклопедія має бути розрахована саме на аматора, а за глибиною розкриття змісту — на фахівця, який працює в подібній галузі знань. Якщо один з редакторів енциклопедичної статті не зрозумів, про що в ній ідеться, або не знайомий з використаним терміном, назвою, місцезнаходженням історичного регіону — що вже казати про майбутнього читача. Таке

місце, після з'ясування для себе його змісту, редактор має пояснити і для читача — викласти матеріал більш простими словами, а для незрозумілих аматору термінів навести роз'яснення в дужках після самого слова. Якщо цій події, явищу, назві чи терміну присвячена окрема стаття в редагованій енциклопедії, достатньо оформити їх як наскрізні посилання на відповідні статті. Водночас, не слід спрощувати зміст статті до рівня свідомості аматорів. Так, в енциклопедичній статті про битву між литовцями й татарами поблизу р. Ворскла 1399 р. належить уникати визначення «вороже» стосовно монголо-татарського війська, оскільки кожний фахівець з литовської доби знає, що половину майбутньої української православної шляхти складали нащадки саме монгольських воїнів, осілих у завойованій Батиєм Україні: наприклад, Виговські, Мазепи. В енциклопедичному виданні, загалом, слід уникати емоційної оцінки подій і осіб. Той самий князь Ярема Вишневецький, якого українські думи подають як ката, у Польщі вважається національним героєм, а в Кракові йому споруджено пам'ятник як рятівнику Вітчизни. Кримські татари під час Берестецької битви 1651 р. не «зрадили» українське військо, а витримали на собі весь тягар битви і втекли з поля бою після масованого обстрілу всією польською артилерією.

Енциклопедичні видання, таким чином, мають кілька важливих особливостей, які впливають на організацію їх редагування. По-перше, значна кількість авторів, звичайна для якісного видання, призводить до того, що зв'язок між окремими авторами статей та редактором підтримується, переважно, за допомогою робочої групи, утвореної замовником видання. По-друге, відсутність безпосереднього контакту редактора з більшістю авторів ускладнює для редактора можливість задавати питання зі змісту написаного автором. Ця проблема вирішується через залучення до редагування статей кількох спеціалістів з професійною освітою в галузях науки, яким присвячено таке видання. По-третє, система наскрізних посилань, прийнята у вітчизняній практиці написання енциклопедій, не тільки формує єдину стилістику окремих груп статей, але також є дієвим інструментом утворення цілісної концепції змісту такого видання: коли зміст однієї статті не суперечить іншій, хоча б автори різних статей і не були знайомі між собою або притримувалися різних поглядів на проблему. В останньому випадку, зазвичай, подаються дві або більше статей з одного питання під близькими назвами, в яких ці дослідники висловлюють власні концепції. У такому разі в кожній з таких статей подається посилання на другу статтю, для того, щоби читач міг ознайомитися з обома наявними точками зору в науці з досліджуваного питання. Завдяки узгодженню змісту статей між собою при введенні в них редактором наскрізних посилань, замовник видання отримує можливість впливати на зміст усіх статей, оскільки статті, написані членами редакційної колегії, утвореної замовником, зазвичай, висвітлюють найбільш важливі та концептуальні питання в галузі знань, що їм присвячене видання, через що впливають на розуміння редактором суті проблеми. Тому використання наскрізних посилань у виданні є бажаним, утворюючи цілісність змісту на перший погляд нічим не поєднаних статей окремих фахівців. По-четверте,

значна чисельність авторського колективу, різноманітність поглядів авторів на окремі явища, висвітлювані у виданні, співпраця редакторів з авторами, опосередкована робочою групою замовника, — усе це значно бюрократизує процес підготовки видання, створює архів листів і рішень замовника щодо редакційної політики видання. У такому випадку один з редакторів слідкує за архівом редагованого видання, утримує його в такому стані, щоби можна було легко віднайти потрібний документ у випадку виникнення якогось питання, пов'язаного з політикою редагування. І, по-п'яте, стислість стилю енциклопедичних статей робить можливою помилку у викладі їх змісту при літературному редагуванні. Кілька редакторів при почерговому редагуванні статті здатні змінити викладені в ній думки. Через це редактор потребує мати у своєму розпорядженні оригінал тексту, наданого автором, з яким він буде звіряти редагований текст — чи не вкралася помилка, що змінила суть написаного автором.

УДК 655.5

І. М. Лисенко

Видавництво «Наукова думка» НАН України

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВНИКА РЕГІОНАЛЬНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ. З ДОСВІДУ УКЛАДАННЯ «ВАЛКІВСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Обґрунтовується історія створення «Валківської енциклопедії». Акцентується увага на особливостях регіональних енциклопедій.

History of creation of the «Valcivscoi encyclopaedia» is grounded. Attention on the features of regional encyclopaedias is accented.

Регіональні енциклопедії — нове явище в нашій енциклопедичній літературі, яке було започатковане в незалежній Україні. На жаль, в Радянському Союзі такі видання не практикувалися.

«Валківська енциклопедія» це видання районного масштабу, яке висвітлює все, що стосується Валківського району Харківської області.

Протягом 1994–1997 рр. здійснювалися власними коштами автора кілька експедицій, які допомогли у підборі матеріалу. У 1999 р. рукопис було завершено, а в 2000 р. у видавництві «Рада» вийшло друком регіональне енциклопедичне видання — «Валківська енциклопедія».

У ній були дотримані всі принципи енциклопедичного мистецтва. Але досвід роботи в процесі створення видання засвідчив, що в таких енциклопедіях мають бути відхилення, які свідчать про особливість саме регіональних енциклопедій, чого ніяк не можна уникнути.

1. Історичні будинки. Мова йде про будинки, які цікаві або своєю архітектурою, або історією. Причому в енциклопедії представлені навіть ті будинки, які в силу обставин було знищено чи знесено. Насамперед це ті, які належали